

(Αυτο)Στερεοτυπικές Κατασκευές της Ελληνικότητας την Περίοδο της Κρίσης: Μια Λογοαναλυτική Προσέγγιση

Ελισσάβητ Αθανασιάδου & Λία Φίγγου

Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται την κατασκευή της ελληνικότητας τα χρόνια της κρίσης στο λόγο Ελλήνων πολιτών, εξετάζοντας πώς αυτή δομείται μέσα από τη χρήση αυτό-στερεοτύπων, αλλά και πώς αναπαρίσταται μέσα από τα στερεότυπα που θεωρούν οι συμμετέχοντες/ουσες στην έρευνα ότι αναπαράγονται στο λόγο των μη Ελλήνων. Για τους σκοπούς της έρευνας πραγματοποιήθηκαν πέντε ομάδες εστίασης, αποτελούμενες από πέντε άτομα η καθεμιά και για την ανάλυση των συζητήσεων εφαρμόστηκε ανάλυση λόγου εστιασμένη στο περιεχόμενο. Η ανάλυση έδειξε ότι η κρίση συνδέεται από τους συμμετέχοντες με αλλοίωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, η οποία προσδιορίζεται διττά ως απομάκρυνση από τις ιδεολογικές και φιλοσοφικές βάσεις του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, αλλά και ως «επιμόλυνση» από το δυτικό ατομικισμό και καταναλωτισμό. Οι άλλοι Ευρωπαίοι χωρίζονται σε φιλικά προσκείμενους προς την Ελλάδα και τον ελληνικό λαό και σε εχθρικά διακείμενους με βάση δύο διασταυρούμενες διχοτομίες. Η πρώτη διαφοροποιεί τον Ευρωπαϊκό Βορρά από το Νότο, ενώ η δεύτερη το λαό από τις κοινωνικές και πολιτικές ελίτ. Οι συμμετέχοντες συζητούν για τα στερεότυπα και τις λειτουργίες τους και παίρνουν αποστάσεις από αυτά δηλώνοντας ότι αναπαράγουν γενικευτικό και μεροληπτικό λόγο. Τα ευρήματα συζητιούνται ως προς τις δυνητικές ιδεολογικές συνέπειες των στερεοτύπων υπό το πρίσμα των παραδοχών της θεωρίας Δικαιολόγησης του Συστήματος, του Μοντέλου του Περιεχομένου των Στερεοτύπων (SCM), αλλά και της Δια/του Λόγου Ψυχολογίας.

Λέξεις κλειδιά: Ανάλυση λόγου, Ελληνική εθνική ταυτότητα, Ιδεολογική αναπαραγωγή, Θεωρία Δικαιολόγησης του Συστήματος, Στερεότυπα

Επικοινωνία: Λία Φίγγου, Τμήμα Ψυχολογίας, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 54124, Θεσσαλονίκη. Τηλέφωνο: 2310 997942. Fax: 2310 997384. E-mail: figgou@psy.auth.gr.

(Self)Stereotypical Constructions of Greekness in the Period of Crisis: A discourse analytic approach

Elissavet Athanasiadou & Evaggelia Figgou

School of Psychology, Aristotle University of Thessaloniki

Abstract

This paper discusses the discursive construction of Greekness in the period of crisis in focus group discussions with Greek citizens. It particularly explores how Greekness is constructed by the use of self-stereotypes, but also by stereotypical representations attributed to others (non Greeks) by the participants. For the purposes of the study five focus groups - consisting of five people each- were implemented. Discussions were analysed by the tools and concepts of content based discourse analysis. Analysis indicated that crisis is linked by the participants to changes in Greek national identity which are determined both as a departure from the ideological and philosophical foundations of the ancient Greek civilization and/or as "contamination" by western individualism and consumerism. The other Europeans are divided into friendly and hostile towards Greece and the Greek people on the basis of two intersecting dichotomies. The first distinguishes North from South Europeans and the second differentiates between the people and the social and political elites. Finally, the participants discuss stereotypes and their functions and take distance from them on the grounds that they reproduce generalized and discriminatory discourse. The findings are discussed in terms of the ideological consequences of stereotypes in the light of the assumptions put forward by System Justification Theory, the Stereotype Content Model (SCT) and Discursive Psychology.

Keywords: Greek national identity, Discourse analysis, Ideological reproduction
Stereotypes, System Justification Theory

Contact: Evaggelia Figgou, School of Psychology, Aristotle University of
Thessaloniki, 54124, Thessaloniki. Tel.: 0030 2310997942. Fax: 0030 2310997384. E-mail:
figgou@psy.auth.gr.

(Αυτο)Σtereοτυπικές Κατασκευές της Ελληνικότητας την Περίοδο της Κρίσης: Μια Λογοαναλυτική Προσέγγιση

Η παρούσα μελέτη πραγματεύεται τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις της ελληνικότητας που ενεργητικά κατασκευάζονται σε εστιασμένες συζητήσεις Ελλήνων πολιτών για την οικονομική κρίση. Οι συζητήσεις για την κρίση θεωρήθηκαν «προνομιακό» πεδίο για τη μελέτη στερεοτύπων και αυτό-στερεοτύπων, καθώς τόσο στο δημόσιο διάλογο εντός της χώρας όσο και σε διεθνές επίπεδο οι αιτιακές αποδόσεις της κρίσης συνοδεύτηκαν από πλήθος στερεοτυπικών και αυτοστερεοτυπικών αναπαραστάσεων.

Από το 2009 -όπου τοποθετείται η εκκίνηση της δημοσιονομικής κρίσης στη χώρα και η προσφυγή της στον Ειδικό Μηχανισμό Στήριξης για δανεισμό- έως σήμερα τα διεθνή μέσα ενημέρωσης αναπαριστούν την Ελλάδα άλλοτε ως το θύμα του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος και άλλοτε ως τον αδύναμο κρίκο της Ευρωζώνης, τοποθετώντας την ευθύνη της κρίσης στην πολιτική διαχείριση εντός της χώρας, αλλά και σε (στερεο)τυπικά ελαττώματα των Ελλήνων (Wodak & Angouri, 2014). Ωστόσο, και οι αντιδράσεις εντός της χώρας δεν ήταν ομοιογενείς και διακυμάνθηκαν από την υποστήριξη αυστηρών δημοσιονομικών μέτρων και δηλώσεις πολιτικών που με προκλητικό λόγο δήλωσαν τη συν-ευθύνη τόσο πολιτών όσο και κρατικής δομής για την κρίση, έως την υποστήριξη της αναγκαιότητας ρήξης με την Ευρώπη και εξόδου από τη Νομισματική Ένωση. Οι αναπαραστάσεις του ρόλου της Γερμανίας κυριάρχησαν στο δημόσιο διάλογο καθώς ελληνικά πολιτικά κόμματα με διαφορετικές ιδεολογικές αφετηρίες παρουσίασαν τη στάση της Γερμανίας εισβολική παραλληλίζοντάς την με την στάση της στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο (Jessop, 2013. Maesse, 2013). Οι στερεοτυπικές και αυτοστερεοτυπικές αναπαραστάσεις που κυριάρχησαν στο διάλογο για την κρίση δεν ήταν ιστορικά νέες. Το νόημά τους, ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις ανανοηματοδοτήθηκε προκειμένου να υπηρετήσει καινούριες λειτουργίες σε νέα επιχειρηματολογικά πλαίσια.

Μέσα λοιπόν σε αυτή την κοινωνικο-ιστορική συνθήκη με την παραγωγή και αναπαραγωγή στερεοτυπικών εικόνων στο επίκεντρο του δημόσιου διαλόγου να αποτελούν βασικά ερμηνευτικά εφόδια για την κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων γεννήθηκε το ενδιαφέρον της μελέτης αυτής. Στραφήκαμε στη μελέτη των στερεοτύπων ως σύνθετες και πολύ-επίπεδες αποδόσεις ευθύνης που επιτελούν σημαντικές ιδεολογικές λειτουργίες σε διομαδικά (van Dijk, 2000) και διεθνικά (Billig, 1996) πλαίσια.

Στερεότυπα: από τη γνωστική οικονομία στις ιδεολογικές λειτουργίες

Η πρώτη περίοδος μελέτης των στερεοτύπων επικεντρώθηκε στο περιεχόμενο των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, ενώ η έννοια παρέμεινε επιφορτισμένη με την αρνητική αξιολογική και ηθική χροιά της «προκατειλημμένης κρίσης» (Figgou, 2002. Figgou & Condor, 2006). Η αποδέσμευση των στερεοτύπων από το ηθικό φορτίο της προκατάληψης θα επιχειρηθεί στο πλαίσιο της κοινωνιογνωστικής προσέγγισής τους που θα τονίσει την οικουμενικότητα και τη χρησιμότητά τους στην αποτελεσματική επεξεργασία ερεθισμάτων (Fiske, 2000).

Στις πρώτες κοινωνιογνωστικές θεωρίες τα στερεότυπα γίνονται αντιληπτά ως γνωστικές δομές οι οποίες περιέχουν κωδικοποιημένες και οργανωμένες πληροφορίες γύρω από ένα πρότυπο, έτσι ώστε να διευκολυνθεί η ανάσυρσή τους για την ερμηνεία των διάφορων εξωτερικών ερεθισμάτων (Dumont & Louw, 2009. Macrae & Bodenhausen, 2001. Rutland & Brown, 2001). Τα στερεότυπα προσεγγίζονται ως αναπόφευκτες γενικεύσεις που κάνουν τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας για τα χαρακτηριστικά προσωπικότητας και τη συμπεριφορά των μελών άλλων ομάδων (Ellemers, Spears & Dousje, 2002. Huddy, 2001). Τα στερεότυπα συνεπώς προσεγγίζονται ως φυσιολογικές γνωστικές διαδικασίες, αλλά και χρήσιμες, στον βαθμό που η κατηγοριοποίηση αποτελεί μια θεμελιώδη διαδικασία της γνωστικής λειτουργίας, προκειμένου να απλοποιηθούν και να οργανωθούν τα εξωτερικά ερεθίσματα, ώστε η πρόσληψη του εξωτερικού κόσμου να μην είναι μια χαοτική διαδικασία (Stets & Burke, 2000).

Ως αποτέλεσμα, η αρνητική αξιολογική κρίση μιας ομάδας για μια άλλη, αποσυνδέθηκε από την ηθικολογική πτυχή της και αντιμετωπίστηκε ως το αναπόφευκτο παράγωγο της ανθρώπινης γνωστικής λειτουργίας, και αυτό γιατί η ικανότητα γνωστικής επεξεργασίας έχει κάποια βιολογικά όρια. Επομένως, η προκατάληψη αναπαραστάθηκε ως αναπόφευκτη –αν και απευκταία- συνέπεια της απλοποίησης των εξωτερικών ερεθισμάτων προκειμένου να υπαχθούν σε μια διαθέσιμη γνωστικά κατηγορία με στόχο την χρήση όσο το δυνατόν λιγότερων γνωστικών αποθεμάτων για αυτή τη διαδικασία (Hornsey, 2008. Macrae, Milne, & Bodenhausen, 1994. Macrae, Bodenhausen, Milne, Thorn, & Castelli, 1997). Μέσα σε αυτό το πλαίσιο άλλες θεωρίες προσπάθησαν να εξηγήσουν τη δημιουργία των στερεοτύπων, αλλά και της προκατάληψης με αποκλειστική έμφαση σε ατομικές γνωστικές διεργασίες, όπως η Θεωρία των Απατηλών Συσχετίσεων (Hamilton & Gifford, 1976), ενώ άλλες προχώρησαν στην αποδέσμευση των στερεοτύπων ως γνωστικών δομών από την προκατάληψη διακρίνοντας ανάμεσα στη γνώση των στερεοτύπων στην οποία όλοι αποκτούν πρόσβαση κατά την κοινωνικοποίησή τους και την αποδοχή τους που ενέχει τον προσωπικό

ενεργητικό ενστερνισμό τους (Devine, 1989. Βλ. Augoustinos & Rosenwarne, 2001. Fiske, 2000, για κριτική σύνοψη των παραπάνω θεωριών).

Οι κοινωνιογνωστικές θεωρίες δέχθηκαν κριτική με βασικό επιχείρημα ότι προσεγγίζοντας τα στερεότυπα ως γνωστικές διαδικασίες ή ως ξεχωριστές γνωστικές δομές αγνοούν και αναιρούν τις ιδεολογικές συνέπειες που μπορεί να φέρουν και φυσικοποιούν κοινωνικά φαινόμενα όπως για παράδειγμα άνισες σχέσεις εξουσίας ή στιγματιστικά χαρακτηριστικά ομάδων. Αντλώντας από την παράδοση της Θεωρίας της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel, 1981. Tajfel & Turner, 1986), ερευνητές ισχυρίζονται ότι η αξιολογική πτυχή των στερεοτύπων επιτελεί σημαντικές ιδεολογικές λειτουργίες σε διομαδικά πλαίσια και, καθώς συνδέεται με τη δημιουργία των ορίων, κανόνων, προκαταλήψεων μιας συγκεκριμένης ομάδας, της προσδίδει προσωπική ταυτότητα και την διαχωρίζει αποφασιστικά από τις άλλες (Hogg, 2001. Hogg & Reid, 2006. Hogg & Terry, 2000). Η κοινωνική ταυτότητα αποτελεί την οπτική μέσα από την οποία νοηματοδοτείται και η προσωπική ταυτότητα και γι' αυτό σε επίπεδο δυομαδικών σχέσεων είναι υψηλό το κίνητρο θετικής ενδο-ομαδικής και αρνητικής εξω-ομαδικής στερεοτυπικής αναπαράστασης.

Στον αντίποδα της από-ιδεολογικοποίησης των στερεοτύπων τοποθετήθηκαν και άλλες θεωρητικές κοινωνιογνωστικές κατευθύνσεις με κύριο χαρακτηριστικό την ανάδειξη της ιδεολογικής λειτουργίας των στερεοτύπων. Διαφοροποιούμενη από τη Θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας, η Θεωρία Δικαιολόγησης του Συστήματος επιχείρησε να απομακρύνει την εστίαση από την ενδο-ομαδική εύνοια, ως αναπόφευκτη συνέπεια της υιοθέτησης μιας κοινωνικής ταυτότητας και να φωτίσει εκείνες τις περιπτώσεις στις οποίες οι ομάδες μπορεί - μέσω των στερεοτύπων- να προσφέρουν νομιμοποίηση στο παρόν σύστημα και να δικαιολογούν κοινωνικά φαινόμενα που υπονομεύουν την θέση τους (Jost & Banaji, 1994). Προκειμένου να συμβεί αυτό μπορεί να συντρέχουν, σύμφωνα με τη θεωρία, πολλοί λόγοι τόσο προδιαθεσικοί όσο και λόγοι που σχετίζονται με το υφιστάμενο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο (Hennes, Nam, Stern, & Jost, 2012. Jost & Hunyady, 2005. Jost, Ledgerwood, & Hardin, 2007). Οι προδιαθεσικοί παράγοντες μπορεί να είναι γνωστικοί, υπαρξιακοί και σχεσιακοί (Jost, Pietrzak, Liviatan, Mandisodza, & Napier, 2008). Αυτοί αντανakλούν την ανάγκη για ασφάλεια, προβλεψιμότητα και έλεγχο που εξασφαλίζει το σύστημα μέσα από την σταθερή λειτουργία του. Κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται στα χαμηλότερα σκαλιά της κοινωνικής ιεραρχίας έχουν συχνά, εξαιτίας της μειονεκτικής τους θέσης μεγαλύτερη γνωστική ανάγκη δικαιολόγησης του συστήματος. Έτσι μπορεί να αποτελέσουν τους πιο ένθερμους υποστηρικτές ενός συστήματος, η λειτουργία του οποίου υπονομεύει και συντηρεί

τη χαμηλή κοινωνική τους θέση, ένα φαινόμενο που οι Jost και Hunyady (2002), δανειζόμενοι την ορολογία από τον Μαρξ, ορίζουν ως “ψευδή συνείδηση” (Augoustinos, 1999). Προκειμένου να καλυφθεί η γνωστική ασυνέπεια που παράγει το βίωμα του να ανήκει κάποιος σε μια κατώτερη κοινωνικά ομάδα και να υποστηρίζει το σύστημα που παράγει την ανισότητα επιστρατεύεται από τη θεωρία η έννοια των συμπληρωματικών στερεοτύπων (Jost, Kivetz, Rubini, Guermendi, & Mosso, 2005. Kay et al., 2007), όπου η κάθε ομάδα εμφανίζεται να φέρει εξίσου θετικά και αρνητικά χαρακτηριστικά, «αποκαθιστώντας» έτσι την αίσθηση της δικαιοσύνης.

Με τη λειτουργία των συμπληρωματικών στερεοτύπων έχουν ασχοληθεί εκτενώς και η Fiske με τους συνεργάτες της αναπτύσσοντας το Μοντέλο του Περιεχομένου των Στερεοτύπων (SCM). (Fiske & Glick, 2001. Fiske, Cuddy, Glick & Xu, 2002). Παρακινημένοι και αυτοί από την ευρεία αποδοχή συγκεκριμένων στερεοτύπων από διαφορετικού στάτους κοινωνικές ομάδες πρότειναν ότι θα πρέπει να υπάρχουν κάποιοι συστηματικοί δομικοί παράγοντες που ενέχονται σε αυτά και τους προσδίδουν σταθερότητα και δυνατότητα γενίκευσης (Cuddy, Fiske & Glick, 2008). Υποστήριζαν λοιπόν ότι τα στερεότυπα έχουν μια διπολική δομή και η διπολικότητά τους ασκεί σημαντική επίδραση στη διαπροσωπική αντίληψη και τις διομαδικές σχέσεις. Ο ένας πόλος αφορά την επάρκεια και την ικανότητα ενώ ο άλλος τη ζεστασιά και την εγγύτητα. Η στερεοτυπική αναπαράσταση κοινωνικών ομάδων εμπεριέχει την αξιολόγησή τους και στις δύο αυτές διαστάσεις. Για τις χαμηλότερου στάτους ομάδες η θετική διάσταση της ζεστασιάς λειτουργεί συμπληρωματικά με την αρνητική πτυχή της χαμηλής επάρκειας που συνήθως τους αποδίδεται, ερμηνεύοντας έτσι τις σχέσεις εξουσίας που δημιουργούνται μεταξύ των κοινωνικών ομάδων (Glick & Fiske, 2001) και προσφέροντας νομιμοποίηση στο σύστημα μέσα από την (θεωρούμενη ως) δίκαιη κατανομή θετικών και αρνητικών χαρακτηριστικών σε κάθε κοινωνική ομάδα

Η Θεωρία Δικαιολόγησης του Συστήματος όπως και το Μοντέλο του Περιεχομένου των Στερεοτύπων (SCM) αναπτύχθηκαν ως μια προσπάθεια ανάδειξης των ιδεολογικών λειτουργιών των στερεοτύπων που εκτείνονται πέρα από τη ενδο-ομαδική εύνοια. Παρόλα αυτά η ερμηνευτική τους ισχύ αλλά και η ερμηνευτική τους οπτική έγιναν επίσης αντικείμενο κριτικής (Ιατρίδης & Βασιλείου, 2010. Μποζατζής, 2010). Με βάση τις κριτικές αυτές θέσεις, ενώ η θεωρία Δικαιολόγησης του Συστήματος χρησιμοποιεί έννοιες όπως κοινωνική αλλαγή και η ρήξη, η αναπαράσταση της κοινωνίας που προωθεί βασίζεται σε μια μάλλον λειτουργιστική και στατική προσέγγιση. Η κοινωνία παρουσιάζεται ως διηλεκώς αναγκαζόμενη να αποσπάσει νομιμοποίηση, προκειμένου να λειτουργήσει. Εξάλλου οι

IB' Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ψυχολογίας Α.Π.Θ. 6

κοινωνικές σχέσεις έχουν έναν συγκεκριμένο χωροχρονικό προσδιορισμό και οι μειονοτικές κοινωνικές ομάδες δεν θεωρούνται ως τέτοιες εξαιτίας μιας αδιαπραγμάτευτης και στατικής θέσης που κατέχουν. Η θέση τους μαρτυρά την έκβαση μιας κοινωνικής σχέσης σε μια ορισμένη κοινωνική στιγμή. Αυτό καθιστά το κοινωνικό στάτους μια συνεχόμενη διαδικασία διαπραγμάτευσης και αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένα ορισμένης χωροχρονικά κοινωνικής σύγκρισης. Η παραπάνω κριτική ισχύει σε μεγάλο βαθμό και για το Μοντέλο του Περιεχομένου των Στερεοτύπων (SCM) το οποίο αγνοώντας το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου διαμείβονται οι αλληλεπιδράσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων συνδέει τη λειτουργία των στερεοτύπων με οικουμενικά χαρακτηριστικά της δομής και του περιεχομένου των στερεοτύπων (πολικότητα).

Η δυσκολία των παραπάνω θεωριών να φωτίσουν τις δυναμικές διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα σε διαφορετικούς χωροχρόνους και αποτελούν πλαίσια που δίνουν διαφορετικά νοήματα και κατασκευάζουν πολλαπλώς τις διομαδικές σχέσεις και αναπαραστάσεις επισημαίνεται από ερευνητές των οποίων το έργο εντάσσονται στην στροφή στο Λόγο στην κοινωνική ψυχολογία (Μποζατζής, 2010. Billig, 1991).

Στερεότυπα, ρητορική και ιδεολογία

Σύμφωνα με την Δια του Λόγου Ψυχολογία η παραγωγή στερεοτύπων είναι μια ενεργητική ρητορική δράση εντός των πλαισίων εκφοράς της, προσανατολισμένη σε συγκεκριμένες δράσεις μέσα σε αυτά (Potter & Edwards, 2003. Tileaga, 2006. Wetherell, 2007). Η θεώρηση της κατηγοριοποίησης ως ενεργητικής ρητορικής δράσης σε άμεση συνάρτηση με το πλαίσιο εκφοράς της αλλάζει και την κατανόηση των στερεοτύπων, καθώς αντί για γνωστικές δομές που εδράζονται στα μεμονωμένα κεφάλια των ανθρώπων γίνονται κατανοητά ως δυναμικές και σχεσιακές διαδικασίες ανάμεσα στον εκφερόμενο λόγο και το πλαίσιο εκφοράς του (Condor, 2006).

Δυναμική είναι και η θεώρηση των ιδεολογικών συνεπειών των στερεοτύπων από τη ρητορική και τη Δια του Λόγου Ψυχολογία. Σε αντίθεση με τη Θεωρία Δικαιολόγησης του Συστήματος, που προσεγγίζει την ιδεολογία ως μια στατική έννοια που περιγράφει τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών ομάδων, η Δια του Λόγου Ψυχολογία θεωρεί ότι αυτή μπορεί να προσεγγιστεί ως μια σειρά δυναμικών και πολύ-επίπεδων συνεπειών. Η σχεσιακή και συνεργατική διάσταση των στερεοτύπων (Speer & Potter, 2002), το γεγονός δηλαδή ότι δεν αποτελούν ανεξάρτητες γνωστικές δομές, εκφράζεται και μέσα από την συγκρότηση διλημματικού και αντιθετικού λόγου. Ενώ οι κοινωνιογνωστικές θεωρίες θα αντιμετώπιζαν το

λόγο αυτό ως παράδειγμα γνωστικής ασυνέπειας, η Δια/του Λόγου Ψυχολογία τον αντιμετωπίζει ως δράση, ο στόχος της οποίας εξαρτάται από το πλαίσιο εκφοράς της, αλλά και ως έκφραση ιδεολογικών διλημμάτων, διλημμάτων ανάμεσα σε κοινωνικά και ιστορικά προσδιορισμένους κοινούς τόπους και στερεοτυπικές αναπαραστάσεις (Billig et al, 1988).

Η γλώσσα λοιπόν αποτελεί μια πράξη σε ένα αλληλεπιδραστικό πλαίσιο. Χρησιμοποιείται για να κατασκευάσει μια συγκεκριμένη πραγματικότητα εντός αυτού του πλαισίου, κάτι το οποίο πετυχαίνει είτε αρνούμενη κάτι, είτε προσπαθώντας να αποδώσει ευθύνη κάπου, είτε κατηγορώντας ή προσπαθώντας να αποφύγει μια πιθανή μομφή (Condor, Figgou, Abell, Gibson, & Stevenson, 2006. Edwards, 1991). Αυτή η παραδοχή είναι θεμελιακή για την παρούσα έρευνα. Στη βάση της έρευνας βρίσκεται ακόμη η θεωρητική αρχή ότι η εθνική ταυτότητα δεν υπάρχει ως ανεξάρτητη οντότητα, αλλά κατασκευάζεται ενεργά και δυναμικά και ο τρόπος που κατασκευάζεται αντανακλά τόσο το μικροκοινωνικό αλληλεπιδραστικό πλαίσιο όσο και το ευρύτερο μακροκοινωνικό. Προκειμένου λοιπόν να μιλήσουμε για τα εθνικά στερεότυπα, έχει νόημα να γίνει αναφορά στην ιστορική και εξελικτική διαδρομή που ακολούθησε η κατασκευή της εθνικής ταυτότητας στο χρόνο, μια κατασκευή που κάθε φορά αντλούσε από τις εκάστοτε κοινωνικο-πολιτικές συνθήκες.

Στερεότυπα και ελληνική εθνική ταυτότητα

Η εθνική οργάνωση όπου το έθνος αντιμετωπίζεται σαν μια οικουμενική “φυσική” οντότητα είναι πολιτισμικό προϊόν του φιλοσοφικού κινήματος του ρομαντισμού τον 19ο αιώνα και αντανακλά συγκεκριμένες ιστορικές εξελίξεις (Αβδελά, 1997). Η εθνική οργάνωση, αποτέλεσε θεμελιώδη τρόπο αναδιοργάνωσης του κόσμου, ενώ αυτό το οποίο πέτυχε ήταν η ανάδειξη της μάζας που το συγκροτεί σε πολιτικό, εθνικό, υποκείμενο. Καθώς αποτελεί σύγχρονο φαινόμενο, η ανάγκη για υπεράσπισή του και θεμελίωσή του αναδεικνύεται μέσα από πρακτικές φυσικοποίησής του, όπως την αναζήτηση “αντικειμενικών” φαινομένων που να επικυρώνουν την παρουσία του. Καθοριστικής λοιπόν σημασίας ήταν η κατανόηση ενός παρελθόντος ή η κατασκευή του με τρόπο που να προσαρμόζεται και να εξυπηρετεί τις ανάγκες του παρόντος (Hobsbawm & Ranger, 2004).

Η ανάγκη λοιπόν ύπαρξης μιας ομογενοποιητικής βάσης για το έθνος, ανέδειξε ως θεμελιώδεις πτυχές του την κοινή καταγωγή, την γλώσσα, την θρησκεία, τις παραδόσεις και τις ιστορικές μνήμες. Τα κριτήρια αυτά λειτούργησαν σε ένα συμβολικό επίπεδο όπου προσδιόρισαν τα πολιτισμικά όρια του έθνους, προσδίδοντας του έτσι την αίσθηση ενός φυσικού χώρου. Αυτό αναδεικνύει μια σχεσιακή και δυναμική διαδικασία, όπου το έθνος νοηματοδοτείται μέσα από αυτή τη διαφορά σε σύγκριση με τα άλλα έθνη. Ως προς την

περίπτωση της Ελλάδας, η ανάγκη των πολιτισμικών συμβόλων ως αποδείξεις ενός φυσικού έθνους, αποτελεί κύρια αφήγηση στο εκπαιδευτικό σύστημα και αντανακλάται στον τρόπο που μαθήματα όπως η γεωγραφία, η ιστορία και η γλώσσα πραγματεύονται την εθνική συνέχεια από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, μέσα από το συγκεκριμένο γλωσσικό ιδίωμα και την εδαφική διάσταση της εθνικής ταυτότητας (Αβδελά, 1997).

Σχετικά με την ελληνική εθνική ταυτότητα και τον τρόπο κατασκευής της, προκύπτουν κάποιοι βασικοί άξονες που αντανακλούν τις βασικές αξίες της ελληνικότητας. Σε θεμελιώδη αξία αναδεικνύεται ο πολιτισμός, με βασικούς του άξονες την γλώσσα, την αρχαιότητα και την τέχνη. Ο πολιτισμός υπογραμμίζει την έννοια της εθνικής συνέχειας ταυτίζοντάς την με την βιολογική και προσδίδοντας στην περίπτωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας την έννοια της φυλής, έτσι όπως αναδεικνύεται από τον κοινό πολιτισμό. Η παρουσία συνέχειας από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα εισάγει την έννοια του χρόνου με τρόπο που να προσδίδει επίσης φυσικές ιδιότητες στην έννοια του ελληνικού έθνους (Φραγκουδάκη, 1997).

Ως άλλη σημαντική αξία της ελληνικότητας αναδεικνύεται η πατρίδα, δίνοντας έμφαση στο υλικό σημείο της ταυτότητας. Έτσι ο φυσικός χώρος αποκτά διαστάσεις συμβόλου εθνικής συνοχής (Κουζέλης, 1997), και θέτει τα όρια, κυριολεκτικά και συμβολικά του ελληνικού έθνους. Ο χώρος, πέρα από τον ορισμό των εθνικών ορίων αντανακλά και μια πλασματική πολιτισμική γεωγραφία, στο βαθμό που η διακύβευση της γεωγραφικής θέσης της Ελλάδας ως ανήκουσα στην Ευρώπη, στην Δύση, ή στην Ανατολή, ουσιαστικά παραπέμπει σε ένα συμβολικό δίλλημα σχετικά με την πολιτισμική ένταξη της Ελλάδας στις κουλτούρες που είναι χαρακτηριστικές της Δύσης και της Ανατολής (Bozatzis, 2009. Κουζέλης, 1997), και τις συνέπειες σε πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο που έχει αυτή η ένταξη. Οι συνέπειες αυτές έχουν να κάνουν με την κατασκευή ενός διπόλου όπου στη μια μεριά τοποθετείται η έννοια της ελληνικότητας που αντλεί από την αρχαιότητα και την λόγια παράδοση και αποτελεί θεμέλιο εθνικής αναγνώρισης από την Δύση. Από την άλλη τοποθετείται η έννοια της ρωμιοσύνης που προβάλλει λαϊκές αξίες όπως η ζεστασιά, η απλότητα, η φιλοτιμία, η φιλοξενία και οι οποίες συνδέονται με την σύγχρονη Ελλάδα, υπενθυμίζοντας αναπόφευκτα την υποβαθμισμένη εθνική ταυτότητα ως αποτέλεσμα της σπίλωσής της από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας (Herzfeld, 1998).

Η θεωρητική προσέγγιση της Δια του Λόγου Ψυχολογίας και της κοινωνικοκοινωνικοπολιτισμικής θεώρησης της πραγματικότητας μέσα σε συγκεκριμένα πλαίσια που την νοηματοδοτούν και τα οποία λειτουργούν ως φορείς ιδεολογίας, αποτέλεσαν το υπόβαθρο της έρευνας αυτής. Ως πλαίσιο λοιπόν ερμηνείας του φαινομένου της εθνικής

ταυτότητας επιλέχθηκε το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο της κρίσης, με στόχο να ερευνηθεί πώς αυτό παρεμβάλεται νοηματικά και πώς ερμηνεύει τον τρόπο με τον οποίο γίνεται κατανοητή η εθνική ταυτότητα και τα εθνικά στερεότυπα όταν οι ίδιοι μιλάμε για αυτά, αλλά και πώς θεωρούμε ότι οι «Άλλοι» τα κατασκευάζουν.

Μεθοδολογία

Συμμετέχοντες

Για την διεξαγωγή της παρούσας έρευνας συστάθηκαν πέντε ομάδες εστίασης (με 4-6 μέλη η καθεμιά) που έλαβαν χώρα την άνοιξη του 2013. Η επιλογή των ομάδων εστίασης συνδέεται με τη δυνατότητά τους αφενός να εγγυηθούν την πολυφωνία και ποικιλία των ερμηνευτικών αποθεμάτων και αφετέρου να αποτελέσουν μια διαδικασία ζωντανής κοινωνικής αλληλεπίδρασης (Potter & Wetherell, 1987). Το φάσμα ηλικιών των συμμετεχόντων/ουσών κυμαίνεται ανάμεσα στα 24 και 65 έτη. Ως προς το φύλο η συντριπτική πλειοψηφία των συμμετεχόντων/ουσών ήταν γυναίκες (17 στο σύνολο των 25 ατόμων ενώ οι άντρες ήταν μόνο 8). Ως προς το εκπαιδευτικό επίπεδο όλοι οι συμμετέχοντες ήταν απόφοιτοι Λυκείου ενώ η συντριπτική πλειοψηφία κατείχε μόρφωση πανεπιστημιακού επιπέδου.

Πλάνο και διαδικασία διεξαγωγής ομάδων εστίασης

Για την εκπόνηση της έρευνας κατασκευάστηκε ένα πλάνο το οποίο διερευνούσε τις αντιλήψεις των συμμετεχόντων/ουσών σε τρεις ευρύτερες θεματικές ενότητες. Η μια αφορούσε την πρόσληψη και τις ερμηνείες της κρίσης, τόσο ως προσωπικές απόψεις όσο και ως αναπαραστάσεις της ελληνικής κοινωνίας. Η δεύτερη θεματική ενότητα εμπεριείχε ερωτήσεις συμμετεχόντων/ουσών για το περιεχόμενο των στερεοτυπικών εικόνων των Ελλήνων και της Ελλάδας που προωθήθηκαν την περίοδο της κρίσης, αλλά και για τους φορείς και τα πλαίσια στα οποία διακινήθηκαν αυτά τα στερεότυπα. Τέλος, η τρίτη θεματική ενότητα αφορούσε τα στερεότυπα που μοιράζονται οι ίδιοι οι συμμετέχοντες/ουσες σχετικά με την ελληνική κοινωνία και τους Έλληνες.

Ως προς την διαδικασία διεξαγωγής, αφού εξασφαλίστηκε η συμμετοχή των ατόμων, σε κάθε ομάδα δόθηκαν οδηγίες πριν την έναρξη της συζήτησης που αφορούσαν την διαδικασία και τον ρόλο της ερευνήτριας στο συντονισμό των συζητήσεων. Αφού ολοκληρώθηκε η συλλογή των δεδομένων, οι ομαδικές συζητήσεις απομαγνητοφωνήθηκαν και αναλύθηκαν με στόχο πρώτον την εύρεση κοινών γραμμών επιχειρηματολογίας στην κατασκευή του εκάστοτε στερεοτύπου (Wetherell, 1998), δεύτερον σχέσεις μεταξύ επιχειρηματολογικών γραμμών (Billig, 1987) και τρίτον εκείνες οι ρητορικές στρατηγικές που προσέδιδαν γεγονικότητα στο λόγο.

Το πρώτο στάδιο της ανάλυσης είχε ως στόχο την κωδικοποίηση του περιεχομένου και τον εντοπισμό κοινών θεματικών αξόνων που αφορούν την κατασκευή της ελληνικότητας στον λόγο όλων των ομάδων. Αυτοί οι θεματικοί άξονες αποτέλεσαν την πρώτη ύλη για την διεξαγωγή των αποτελεσμάτων. Στη συνέχεια ο όγκος αυτών των δεδομένων αφού οργανώθηκε όπως αναφέρθηκε πιο πάνω με ταξινομικό κριτήριο το θέμα, προσεγγίστηκε μέσα από επαναλαμβανόμενο διάβασμα με στόχο την ανάδειξη κάποιων συστηματικών μοτίβων, εντός των θεματικών αξόνων. Σε αυτό το στάδιο η εστίαση ήταν τόσο στη συνέπεια στον τρόπο που συζητιούνται τα θέματα, όσο και στη μεταβλητότητα και ιδιαίτερα στη μεταβλητότητα που παίρνει τη μορφή κανονικότητας εντός των θεματικών αξόνων. Αφού εντοπίστηκαν αυτά τα μοτίβα, το ενδιαφέρον μετατέθηκε στη λειτουργία ή τις δυνητικές συνέπειες συγκεκριμένων επιχειρηματολογικών γραμμών και κατασκευών (Potter & Wetherell, 2009).

Τα αποτελέσματα που ακολουθούν οργανώθηκαν στη βάση των θεματικών αξόνων που εντοπίστηκαν, ενώ εντός του κάθε άξονα με την ανάλυση χαρακτηριστικών αποσπασμάτων παρουσιάζονται οι διαφορετικές γραμμές επιχειρηματολογίας.

Αποτελέσματα

Τρεις ήταν οι άξονες στη βάση των οποίων συζητήθηκαν η εθνική ταυτότητα και τα εθνικά στερεότυπα. Ο πρώτος περιλαμβάνει τις κατασκευές της ελληνικότητας που αρθρώθηκε από τους συμμετέχοντες στο πλαίσιο της απόδοσης ευθύνης για την κρίση. Εντός αυτού του άξονα η ελληνική εθνική ταυτότητα συγκρίθηκε με τον «εαυτό» της σε διαφορετικές χρονικές εποχές. Αν η ιστορική συνέχεια ως προς την νοηματοδότηση της εθνικής ταυτότητας μπορεί να αναπαρασταθεί με μια οριζόντια γραμμή που επεκτείνεται, η κρίση, ως κοινωνικο-ιστορικό φαινόμενο, αποτελεί τον κάθετο άξονα που την τέμνει και προσφέρεται ως πλαίσιο από το οποίο εκκινούν διαφοροποιημένες ταυτοτικές ερμηνείες. Ο δεύτερος άξονας εμπεριέχει τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις που σύμφωνα με τους συμμετέχοντες παράγουν και αναπαράγουν οι άλλοι για τους Έλληνες στο πλαίσιο της κρίσης. Τέλος στον τελευταίο άξονα συμπεριλαμβάνονται τα αποσπάσματα λόγου στα οποία οι συμμετέχοντες σε ένα μετα-επίπεδο συζητούν για τα στερεότυπα, το περιεχόμενο και τη λειτουργία τους.

Κρίση, Ταυτότητα και χρόνος. Η κρίση ως επακόλουθο αλλοιώσεων της εθνικής ταυτότητας

Έχοντας ως ερμηνευτικό άξονα κατανόησης και κατασκευής της εθνικής ταυτότητας τον χρόνο, η κρίση συνδέεται με την αλλοίωση της εθνικής ταυτότητας στην οποία προσδίδονται διαφορετικά χαρακτηριστικά ανάλογα με τη χρονική περίοδο στην οποία

τοποθετείται. Η αξιοποίηση του χρόνου και της ιστορίας ως ρητορικής επικύρωσης μιας ομοιογενούς και ξεχωριστής από τις άλλες εθνικής ταυτότητας, είναι ένα φαινόμενο που έχει επισημανθεί στη σχετική εργογραφία. Όπως η προσωπική ιστορία του καθενός λειτουργεί ως ένα ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα από το οποίο κατανοεί ποιος είναι, σε κοινωνικό επίπεδο, η ιστορία ενός έθνους είναι απαραίτητη για την ανάπτυξη, καθιέρωση και διαμόρφωση του συλλογικού εαυτού (Hilton, Erb, McDermott, & Molian, 1996. Liu, Wilson, McClure, & Higgins, 1999). Οι δύο κυριότερες χρονικές περιόδους που χρησιμοποιούνται, η αρχαιότητα και η σύγχρονη ιστορία αναδεικνύουν διαφορετικές πτυχές της εθνικής ταυτότητας.

Απόσπασμα 1

Άρης: Είναι γεμάτο το ιντερνέτ όπως ξέρεις, όπως έχεις ακουστά προφανώς από σκουπίδια και (δεν ακούγεται) τα ίδια πράγματα, δηλαδή προσπαθούν να δώσουν τα ενδιαφέροντα αλλού, εκεί που πονάει το πράγμα, ειδικά σε εφήβους και σε άτομα τα οποία τώρα αρχίζουν και αναπτύσσονται, για να μην είναι στραμμένοι σε στράτευση, σε συνειδητοποίηση, σε γνώση της ιστορίας μας, σε γνώση της ιστορίας των ιδεολογικών και των ρευμάτων, είτε πολιτικών είτε καλλιτεχνικών είτε φιλοσοφικών και και και, καθόμαστε επαναπαυμένοι πάνω στα μπλε αυγά του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού που στην ουσία δεν έχουμε καμία σχέση αλλά καμία, δηλαδή το εκμεταλλεσόμαστε ότι λεγόμαστε Έλληνες και φοβάμαι ότι σήμερα πολύ λίγοι θα μπορούνε να (δεν ακούγεται)

Γιάννης: Το οικόπεδο ίδιο ο νοικάρης άλλος.

(Ομάδα Εστίασης 2)

Το απόσπασμα αυτό προέρχεται από τη δεύτερη ομάδα εστίασης και συγκεκριμένα από το τμήμα της συζήτησης στο οποίο οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να συζητήσουν για τις συνέπειες της κρίσης. Με βάση τη γραμμή επιχειρηματολογίας που αναπτύσσεται εδώ και που αποτέλεσε κοινό τόπο στις συζητήσεις των ομάδων, πέρα από τους υλικούς και οικονομικούς περιορισμούς η κρίση αποτελεί και μια βαθιά κρίση αξιών. Η κρίση αντανακλάται στα πολιτισμικά σκουπίδια που συγκεντρώνονται στο διαδίκτυο και στον αποπροσανατολισμό από ιδεολογικές, πολιτικές και πολιτισμικές αρχές. Η κατεύθυνση της αιτιότητας δεν είναι σαφής, ούτε στο απόσπασμα 1 αλλά ούτε και σε άλλα παρόμοια με αυτό. Η κρίση αξιών αναπαρίσταται τόσο ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης όσο και ως γενεσιουργό αίτιο. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, η σύνδεση είναι στενή και άρρηκτη.

Αδιαμφισβήτητη εμφανίζεται και η σχέση του αποπροσανατολισμού της ελληνικής κοινωνίας με την απομάκρυνση από τα ιδανικά του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού από τις ιδεολογικές και φιλοσοφικές βάσεις της αρχαιότητας. Η ιδέα αυτή βασίζεται στην κατασκευή ενός διπόλου ανάμεσα στο παρελθόν από τη μια μεριά που λειτουργεί ως το ανυπέβλητο εθνικό πρότυπο και της σύγχρονης πραγματικότητας από την άλλη. Μέσα σε αυτό το δίπολο IB' Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ψυχολογίας Α.Π.Θ.

όσο πιο υποδειγματικό παράδειγμα αποτελεί το παρελθόν, τόσο πιο επονείδιστο είναι το τώρα. Οι σύγχρονοι Έλληνες της κρίσης αναπαρίστανται να μην έχουν καμιά σχέση με το αρχαίο παρελθόν και μόνο καταχρηστικά να εμφανίζονται ως συνέχειά του. Αποτελούν νέους νοικάρηδες στο ίδιο σπίτι.

Η εμφάνιση βέβαια της νέας ελληνικής ταυτότητας ως μη έχουσας καμιά σχέση με την αρχαία ελληνική παράδοση και πολιτισμό, εμπεριέχει ρητορικά την αναπαράσταση της συνέχειας ως κανονικότητας. Η κρίση στις αξίες και ο πολιτισμικός εκφυλισμός είναι το αποτέλεσμα της παρέκβασης από τον συνεχόμενο δρόμο, της παρέκκλισης από την κανονικότητα. Η αναπαράσταση αυτή όπως σχολιάστηκε και στην εισαγωγή, αποτελεί κοινό τόπο και τα ευρήματα άλλων μελετητών οι οποίοι έχουν υποστηρίξει ότι η ελληνική εθνική ταυτότητα έχει ιστορικά θεμελιωθεί στην ιδέα της ιστορικής συνέχειας και της σταθερότητας στο χρόνο. Η σταθερότητα προσδίδει στην εθνική ταυτότητα μια ξεχωριστή ουσία και την αναπαριστά ως «φυσικό», παρά ως κοινωνικό μεταβαλλόμενο φαινόμενο (Στρατουδάκη, 2010).

Σε αποσπάσματα σαν το παραπάνω η κρίση εμφανίζεται ως παρέκκλιση από την κανονικότητα μέσα από μια σύγκριση του παρόντος με την αρχαιότητα και τις αξίες που την διαπνέουν. Σε άλλα αποσπάσματα ωστόσο παρουσιάζεται να σηματοδοτεί την απομάκρυνση από άλλες πτυχές της εθνικής ταυτότητας. Η σύγκριση στα αποσπάσματα αυτά γίνεται με το πιο πρόσφατο παρελθόν, ενώ η «επιμόλυνση» της ταυτότητάς μας φαίνεται να πραγματοποιείται από τον δυτικό ατομικισμό και καταναλωτισμό.

Απόσπασμα 2

Ναταλία: Και εγώ νομίζω ότι αυτό που βγαίνει τώρα είναι εεε... δεν ξέρω το πραγματικό μας πρόσωπο; Προσπαθήσαμε να περάσουμε ένα βερνίκι από πάνω αμερικανιάς;

Άννα: Ναι.

Ναταλία: Πριν από μερικά χρόνια δεκαετία του 90 προσπαθήσαμε να πείσουμε ότι έχουμε ό,τι έχει και η αμερικανική κοινωνία, θυμάμαι στα σήριαλ δεν έχουμε εμείς φούρνο μικροκυμάτων; Ερχόταν η θεία από την Αμερική οοοο τα έχετε και εσείς εδώ;! Βεβαία τα έχουμε και εμείς όλα εδώ προσπαθήσαμε να πούμε ότι είμαστε ίδια... να... τι να πω εγώ λέω καμιά φορά στα παιδιά και ξεκινώ από τη θεία από το Σικάγο που πετάγονται εκείνα τα [υπέροχα έπιπλα και μπαίνουν κάτι...]

Ελένη: Έλα ντε!]

Ναταλία: Πλαστικά, που πετάγεται το πιάνο και μπαίνει ένα πικ απ ας πούμε και αυτό είναι η πρόοδος... Αυτό ξεκίνησε...

Ναταλία: ...από το εξήντα...

Δέσποινα: Έχουμε μεγάλη ευθύνη. Αλλά πάντως δεν είναι ότι ήμασταν καλοί και είμαστε... όλα μέσα μας είναι...

Άννα: Μμ ναι.

Δέσποινα: Απλώς κάθε φορά... Δηλαδή είναι φορές που μας βγαίνει ο χειρότερος εαυτός και φορές που...και πολλές φορές αυτό έχει να κάνει με...

Άννα: Πάντως...

Δέσποινα: Με τον απέναντι μας ας πούμε!

Μυρτώ: Ναι ναι.

Άννα: Το περίφημο για την ελληνική ψυχή... (Γέλιο) Και την... την λεβεντιά την καμαρωτή και τα λοιπά... Τίποτε, δηλαδή...

Ελένη: Δεν κάνει να το πούμε με ανοιχτό το...

(Ομάδα Εστίασης 1)

Το απόσπασμα προέρχεται από την πρώτη ομάδα και από το τμήμα της συζήτησης που αφορούσε τη γνώμη που έχουν οι συμμετέχοντες για τους «Ελληνες». Και στο διάλογο που παρουσιάζεται στο απόσπασμα αυτό κινητοποιείται η αναπαράσταση μιας πραγματικής ταυτότητας, στην οποία προσδίδονται ποιοτικά χαρακτηριστικά ενός φυσικού, αναλλοίωτου και ανεξάρτητου από πλαίσια νοηματοδότησης φαινομένου. Η κρίση πάλι κατασκευάζεται ως το προϊόν της απομάκρυνσης από αυτήν την ταυτότητα μέσα από την υιοθέτηση ξένων κοινωνικών και πολιτισμικών προτύπων. Αν όμως για τους ομιλητές στο προηγούμενο απόσπασμα η κρίση συνδέεται με το γεγονός ότι απωλέσαμε τα χαρακτηριστικά που συνδέονται με την κλασική αρχαιότητα – η οποία θεωρείται το λίκνο του ευρωπαϊκού /Δυτικού πολιτισμού και είναι η απόδειξη της οξιντεταλιστικής δυτικιστικής μας παράδοσης- για τους ομιλητές στο απόσπασμα αυτό η κρίση είναι ξεκάθαρα προϊόν απώλειας των οριενταλιστικών μας γνωρισμάτων (της αλληλεγγύης, του ενδιαφέροντος για τον άλλο, της ψυχής και της λεβεντιάς) τα οποία καλύφθηκαν με ένα «βερνίκι Αμερικανιάς» (Bozatzis, 2009).

Η χρήση των διπόλων προσδίδει αναπαραστασιακή ζωντάνια στο λόγο, αλλά και λειτουργεί ρητορικά υπέρ της ουσιοποίησης και φυσικοποίησης της ταυτότητας. Τα δίπολα δεν υποδηλώνουν απλά τη σύγκριση δύο καταστάσεων αλλά αμοιβαίο αποκλεισμό της μιας από την άλλη. Αυτό με την σειρά του συνεπάγεται την νοηματοδότηση της εθνικής ταυτότητας με τρόπο στατικό και εν τέλει ουσιοποιητικό. Το ενδιαφέρον δε είναι ότι η ουσιοποίηση αποτελεί δυνάμει συνέπεια της χρήσης –τουλάχιστον *prima facie*- αντι-ουσιοποιητικών επιχειρημάτων, επιχειρημάτων που υποστηρίζουν την απώλεια και την αλλαγή (Verkuyten, 2003; Figgou, 2013). Πίσω από το επίχειρημα ότι αλλάξαμε και γι αυτό παρεκκλίναμε και οδηγηθήκαμε στην κρίση, υποβόσκει η ιδέα ότι χάσαμε στοιχεία της ταυτότητάς μας που ήταν ουσιοποιητικά. Ουσιοποιητικά χαρακτηριστικά είναι εκείνα που εμπεριέχουν μια βαθύτερη πραγματικότητα σχετικά με το τι σημαίνει να είναι κάποιος Έλληνας (Κάκκου & Χρυσόχου, 2010). Τα χαρακτηριστικά αυτά επιτελούν μια λειτουργία οριοθέτησης των κοινωνικών ομάδων μεταξύ τους και δημιουργίας ενδο-ομαδικής συνοχής, στον βαθμό που περιγράφουν ιδιότητες οι οποίες τοποθετούνται στον πυρήνα της εκάστοτε εθνικής ταυτότητας.

Στερεοτυπικές αναπαραστάσεις των άλλων Ευρωπαίων για τους Έλληνες στο πλαίσιο της κρίσης

Οι αναπαραστάσεις των άλλων Ευρωπαίων, ως φορέων κατηγοριοποίησης και στερεοτύπων για τους Έλληνες εντάχθηκαν σε δύο κύριες επιχειρηματολογικές γραμμές. Και στις δύο γραμμές επιχειρημάτων κεντρική είναι μια διχοτομία η οποία χωρίζει τους άλλους σε φιλικά προσκείμενους προς την Ελλάδα και τον ελληνικό λαό και σε εχθρικά διακείμενους Ευρωπαίους. Η πρώτη διχοτομία βασίζεται στη διάκριση Βορρά-Νότου. Αν και η σύγκριση πραγματοποιείται με γεωγραφικούς όρους, λαμβάνει συμβολικές διαστάσεις. Αναδύεται έτσι μια ρητορική όπου φυσικές διαστάσεις όπως είναι η γεωγραφική θέση ερμηνεύουν κοινωνικά φαινόμενα.

Απόσπασμα 3

Εύη: Αν πούμε για την κρίση] υπάρχουν και δομικές ελλείψεις. Τουλάχιστον μέσα στην Ευρώπη.

Αντώνης: Ναι σίγουρα, σίγουρα.

Δήμητρα: Ναι εννοείται.

Ερ: Αυτή η εικόνα είναι ομοιογενής ανάμεσα στις Ευρωπαϊκές χώρες; Το αναφέρατε λίγο το είπατε [αλλά

Αντώνης: [Νομίζω η διάκριση είναι ανάμεσα στον Βορρά και τον Νότο.

Ερ: Θεωρείτε ότι υπάρχουν έτσι διαφορές;

Αντώνης: Εγώ θα έλεγα ανάμεσα στον Βορρά και στον Νότο γιατί ο Νότος είναι (ήχος συσκευής)

Αντώνης: Οι πιο πολλές χώρες είναι...ομοιοπαθούσες.

Ερ: Μμ

Αντώνης: Και ξέρουν τι τραβάνε...οι...αντίστοιχα οι άλλοι είχαν ακολουθήσει τις-οι Βόρειες χώρες είχαν ακολουθήσει την πολιτική της Γερμανίας.

Ερ: Μμμ

Αντώνης: Εεε της λιτότητας οπότε το ενισχύουν αυτό και η εικόνα που έχουν απέναντί μας είναι εξίσου αυστηρή, η...η Αγγλία που θεωρώ ότι είναι σχετικά ουδέτερη. Και η Αμερική που θεωρώ ότι μας βλέπουνε σχετικά καλύτερα.

Δήμητρα: Έχω ακούσει Ιρλανδό να μου λέει πάντως...σηκώθηκε και έφυγε από την χώρα του και πήγε στην Μάλτα γιατί μου είπε αυτό που κάνετε οι Έλληνες εγώ το θαυμάζω που βγαίνετε στους δρόμους και διαδηλώνετε και διεκδικείτε και εγώ έφυγα από την Ιρλανδία γιατί όλοι απλά κάθονται και δέχονται ό, τι τους λένε.

(Ομάδα Εστίασης 3)

Το απόσπασμα αυτό προέρχεται από την τρίτη ομάδα και αποτελεί μέρος της συζήτησης σχετικά με εικόνα της Ελλάδας που υπάρχει αυτή τη στιγμή στην Ευρώπη. Κατασκευάζεται στο λόγο η αντίληψη ότι η γεωγραφική εγγύτητα αποτελεί ένδειξη εθνικής εγγύτητας και κουλτούρας, με τον άξονα διαχωρισμού να είναι ανάμεσα στις χώρες της Βόρειας και Νότιας Ευρώπης. Έτσι, η εθνική εγγύτητα που αποτελεί έκφραση κοινών ιστορικών, πολιτισμικών και κοινωνικών καταβολών φυσικοποιείται. Η απόδοση μεταβλητών

χαρακτηριστικών, όπως είναι η εθνική νοηματοδότηση σε σταθερά και αναλλοίωτα αίτια όπως είναι η γεωγραφική τοποθέτηση έχει σημαντικές ρητορικές συνέπειες, καθώς ανάγει κοινωνικά εξαρτώμενα φαινόμενα σε φυσικά και «ενδύει» με γεγονικότητα το λόγο και με «αντικειμενικότητα» τα επιχειρήματα.

Το διακύβευμα τοποθετείται στο δίλημμα Βορράς-Νότος. Αυτή η πολικότητα, πέρα από μια πολύ απλουστευμένη περιγραφή της παρουσίας πολιτισμικών μοντέλων, δημιουργεί μια αίσθηση αφενός της ιεραρχικής τους τοποθέτησης (Hall, 1992), και αφετέρου αδιαπέραστων, ξεκάθαρων ορίων. Από την μια υπάρχει ο Βορράς ο οποίος συμβολίζει το υλικό κομμάτι του πολιτισμού, τα τεχνολογικά επιτεύγματα και την οικονομική ανάπτυξη και αντιμετωπίζει με αυστηρότητα και πολιτικές λιτότητας το Νότο και από την άλλη οι «ομοιοπαθούσες» χώρες του Νότου που δείχνουν αλληλεγγύη και απαντούν με διεκδίκηση.

Το επιχείρημα της μορφής είτε-είτε κατασκευάζει μια εικόνα όπου αυτοί οι δύο πόλοι είναι αμοιβαία αποκλειόμενοι. Οι ομιλητές κατασκευάζουν την εικόνα της «Νότιας» ευρωπαϊκής κουλτούρας ως βασιζόμενης σε ηθικές αξίες, τοποθετώντας αναπόφευκτα στον άλλο μέρος του άξονα έναν λιγότερο ανθρώπινο πολιτισμό. Η σχέση των δύο αυτών κόσμων αναπαρίσταται ως σχέση εξάρτησης, εκμετάλλευσης και υποτίμησης από μεριάς των Βόρειων χωρών, ως μια σχέση ανισόροπης εξουσίας.

Η σύγκριση Βορρά Νότου μπορεί να ειπωθεί μέσα από το πρίσμα των συμπληρωματικών στερεοτύπων της Θεωρίας Δικαιολόγησης του Συστήματος. Τα θετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά που αποδίδονται στους μη ευνοούμενους, στις χώρες του Νότου – χαρακτηριστικά όπως η ανθρωπιά και η αλληλεγγύη- έρχονται να αντισταθμίσουν την υλική υπεροχή των κυρίαρχων ομάδων του Βορρά, με τέτοιο τρόπο που να δημιουργείται μια αίσθηση «δίκαιης» κατανομής, χωρίς να αμφισβητείται το σύστημα (Glick & Fiske, 2001. Jost & Major, 2001. Rudman, 2005). Η οικονομική ανάπτυξη των Βόρειων χωρών γίνεται αντιληπτή ως το κύριο αίτιο μιας ατομικιστικής κοινωνίας, όπου προωθούνται οι κανόνες της συνεχούς ανταγωνιστικότητας της ελεύθερης αγοράς.

Αν στο προηγούμενο απόσπασμα, αλλά και σε άλλα παρόμοια με αυτό, κυριαρχούν οι ενδοομαδικά ομοιογενείς κατηγορίες Βορείων και Νοτίων της Ευρώπης στα αποσπάσματα που ακολουθούν εμφανίζεται μια διάκριση εντός των κατηγοριών. Είναι η διάκριση ανάμεσα σε κοινωνικές και πολιτικές ελίτ που υπονομεύουν τη θέση της Ελλάδας και των Ελλήνων μέσα από την αναπαραγωγή στερεοτυπικών αρνητικών εικόνων και στο λαό που ανθίσταται και διατηρεί φιλικά προσκείμενη στην Ελλάδα θέση.

Απόσπασμα 4

Ερ: Αχα, εσείς πιστεύετε ότι υπάρχει για την Ελλάδα αυτή τη περίοδο στην Ευρώπη.

Γιάννης: Εγώ θα έλεγα μια εικόνα συμπάθειας και αντιπάθειας.

Ερ: Αχα.

Γιάννης: [Έντονης συμπάθειας

Άρης: [Μια αντιφατική εικόνα

Γιάννης: Έτσι.

Κατερίνα: Αντιφατική.

Γιάννης: Μια εικόνα έντονης συμπάθειας από κάποιους και αντιπάθειας. Αυτοί που ξέρουνε, γιατί υπάρχουν κινήματα πάρα πολλά τα οποία δεν προβάλλονται στην Ευρώπη, υπάρχουνε. Και δεν προβάλλονται ούτε στην Ελλάδα ούτε τα δικά μας στο εξωτερικό τα οποία συμπαθούν και συμπάσχουν και συμπορεύονται.

Άρης: Φυσικά.

Γιάννης: Αλλά υπάρχουν και αντιπάθειες τεράστιες.

Άρης: Και συμφέροντα πολλά. Και σπουδαία...

(Ομάδα Εστίασης 2)

Το απόσπασμα αυτό προέρχεται από την δεύτερη ομάδα και αποτελεί τμήμα της συζήτησης σχετικά με τις εικόνες που υπάρχουν αυτή την περίοδο για την Ελλάδα στην Ευρώπη. Οι ομιλητές ξεκινούν περιγράφοντας μια αναπαράσταση της Ελλάδας που είναι αντιφατική συμπεριλαμβάνοντας τόσο θετικές όσο και αρνητικές εικόνες για τη χώρα. Οι δύο αυτές κατηγορίες εικόνων διαφοροποιούνται από τους συμμετέχοντες τόσο ως προς το στάτους αυτών που τις παράγουν όσο και ως προς την προβολή που απολαμβάνουν τόσο στην Ευρώπη όσο και στο εσωτερικό. Η αρνητική εικόνα της Ελλάδας στην Ευρώπη αναπαρίσταται ως το αποτέλεσμα προπαγάνδας που έχει από πίσω της οικονομικά συμφέροντα. Η ιδέα ότι η αρνητική εικόνα αποτελεί προϊόν προπαγάνδας αυτόματα αποδυναμώνει την εγκυρότητά της. Αντίθετα, η εγκυρότητα της θετικής εικόνας για την Ελλάδα φαίνεται να ενδυναμώνεται, σύμφωνα με τους συμμετέχοντες, από το γεγονός ότι υπο-εκπροσωπείται στις αφηγήσεις σχετικά με την Ελλάδα.

Σε αποσπάσματα σαν το παραπάνω η Ευρώπη χωρίζεται σε δύο ευρείες κοινωνικές ομάδες. Τα λαϊκά κινήματα, τα οποία εκφράζουν τους απλούς πολίτες και τα οικονομικά συμφέροντα, έτσι όπως προωθούνται από την κοινωνική ελίτ. Η εικόνα της Ευρώπης μέσα από αυτές τις δύο δυνάμεις, εξυπηρετεί πάλι μια ρητορική κοινωνικής σύγκρουσης δυνάμεων με πολύ διαφορετική δύναμη και εξουσία. Η παντοδυναμία των ελίτ καθορίζει τι εικόνες θα προωθούνται εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε αντίθεση με τα λαϊκά κινήματα που έχουν μικρή ακτίνα επιρροής. Και στο απόσπασμα που ακολουθεί οι συμμετέχοντες υποστηρίζουν

ότι η συνολική αναπαράσταση της Ελλάδας στην Ευρώπη συμπεριλαμβάνει διαφορετικές στερεοτυπικές εικόνες οι οποίες δεν έχουν την ίδια προβολή στα μέσα μαζικής επικοινωνίας.

Απόσπασμα 5

Ερ: Τι εικόνες εσείς πιστεύετε ότι υπάρχουν αυτή τη στιγμή για την Ελλάδα σε αυτή τη περίοδο στην Ευρώπη;

Δέσποινα: Τι εικόνα;

Ερ: Ναι η εικόνα οι εικόνες...

Δέσποινα: Μμμμ

Ερ: ... Αν είναι [διαφορετικές

Άννα: [Όταν λες Ευρώπη σε ποιον δηλαδή; Στον κόσμο...

Ερ: Εσείς θα μου πείτε πως το βλέπετε

Άννα: ...Στα μέσα...

Μυρτώ: Εγώ που έχω φίλους από εξωτερικό εκτός από τον κουνιάδο μου] ο οποίος... πώς να πω πληροφορείται από την τηλεόραση και λέει αα τι δύσκολα που είστε Μαρία μου οι φίλοι μου επειδή είναι φιλέλληνες οι περισσότεροι...εεε ξέρουν πάρα πολύ καλά, τουλάχιστον ο Χίραν ας το πω ετσι που είναι και... ότι όλο αυτό είναι πλαστό και δεν είναι οι Έλληνες έτσι όπως τους παρουσιάζουν τα μέσα δηλαδή τα μέσα κάνουν μια δουλειά δεν ξερω ρε παιδί μου υπόγεια να την πω; Σκεπάζουν τα πάντα να το πω...

Άννα: Υπόγεια και εσύ...χα

Ναταλία: Τι υπόγεια;

Άννα: Υπέργεια!

Μυρτώ: Πάντως εξαρτάται από τους ανθρώπους από πού πληροφορείται ο άνθρωπος...

Δέσποινα: (Δεν ακούγεται)

Ναταλία: Roofsgarden να το πεις! (γέλιο)

Μυρτώ: Γέλιο

Άννα: Υπόγεια!

Μυρτώ: Από τους ανθρώπους που... νομίζω ότι παντού θα ισχύει αυτό κάποιιοι θα πιστεύουν και θα παρασέρνονται από αυτά [που ακούνε

Άννα: Ε ναι είναι ανάλογα σε τι θέση είναι.

Δέσποινα: Ναι την θέση που έχουν που έχουν την πολιτική και την ιδεολογική πάλη.]

Άννα: ...Είναι και αυτό πάλι την θέση που έχουν ...[Αν είναι άνθρωποι

Δέσποινα: [Εεε...

Άννα: Που ακούν μόνο την τηλεόραση και διαμορφώνουν άποψη και θα λένε οι Έλληνες (δεν ακούγεται)

(Ομάδα Εστίασης 1)

Το απόσπασμα αυτό προέρχεται από την πρώτη ομάδα και αποτελεί τμήμα της συζήτησης σχετικά με το ποιες εικόνες για την Ελλάδα υπάρχουν αυτή τη στιγμή στην Ευρώπη και γιατί. Τα ΜΜΕ κατασκευάζονται ως παντοδύναμο όργανο με μεγάλη ικανότητα διαμόρφωσης της αντίληψης των μαζών και ταυτόχρονα ομοιογενές, στον βαθμό που εξυπηρετεί συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα. Η διχοτομική αναπαράσταση λαός-Μέσα, υπό την μορφή σύγκρουσης και αμοιβαία αποκλειόμενων συμφερόντων, προοικονομεί και την κατάληξη της ως «άνισης μάχης». Η κατασκευή εδώ, της αδυναμίας και ευαλωτότητας πρέπει

να γίνει αντιληπτή όχι ως γενική δήλωση, αλλά πάντα σχετικά με το πλαίσιο εκφοράς της. Σε ένα πλαίσιο λοιπόν αναζήτησης της πολιτικής ευθύνης σχετικά με τα αρνητικά κοινωνικά φαινόμενα που διαδραματίζονται στην κρίση, η απόδοση δύναμης και κοινωνικής επιρροής ισοδυναμεί και με απόδοση ευθύνης (Condor, Tileaga, & Billig, 2013).

Τα ΜΜΕ κατασκευάζονται ως ένα ενιαίο και αδιαίρετο σώμα ως προς τις εικόνες που προωθούν και ως προς τα συμφέροντα που εξυπηρετούν προωθώντας αυτές τις εικόνες. Οι πολίτες ωστόσο δεν παρουσιάζονται ως μια ομοιογενής ομάδα αλλά αναπαριστώνται να ενημερώνονται αλλά και να διαμορφώνουν άποψη ανάλογα με την πολιτική και ιδεολογική τους τοποθέτηση.

Στερεοτυπικές εικόνες για τα στερεότυπα: Συζητώντας για το περιεχόμενο και τη λειτουργία τους

Σε κάποιο τμήμα της συζήτησης των ομάδων και ενώ οι συμμετέχοντες είχαν αναπτύξει τα επιχειρήματά τους για τις αιτίες και τις συνέπειες της κρίσης, αλλά και για την εικόνα των Ελλήνων που κατέχουν οι άλλοι Ευρωπαίοι, τους ζητήθηκε να καταθέσουν τις δικές τους αντιλήψεις για τους Έλληνες και την Ελληνική κοινωνία. Κοινός τόπος στις συζητήσεις των ομάδων ήταν η δυσκολία να απαντήσουν οι ομιλητές στο ερώτημα αυτό, η αμφιθυμία και η διατήρηση απόστασης από τοποθετήσεις, που ενείχαν τον κίνδυνο της κατασκευής ενός μεροληπτικού και στερεοτυπικού λόγου.

Απόσπασμα 6

Ερ: Εντέλει ποιές είναι οι δικές σας προσωπικές αντιλήψεις

Έλσα: Κουράστηκε!

Ερ: Για τους Έλληνες και την ελληνική κοινωνία;

Χρήστος: Όου!

Σπύρος: Ααα!

Χρήστος: Είναι σπάταλοι, τεμπέληδες

Νικολλέτα: (Γέλιο)

Ερ: (Γέλιο)

Έλσα: Νομίζω θα μπορούμε στην διαδικασία να αναπαράγουμε στερεότυπα αν απαντήσουμε με αυτό.

Χρήστος: Μμμ ναι

Έλσα: Για μένα...

Ερ: Και αυτό γιατί απαραίτητα είναι κακό ή καλό;...[.Το να απαντήσεις με στερεότυπα.

Έλσα:[Δεν μου αρέσει να γενικεύω και να πω

Χρήστος: Είναι γοητευτικό

Έλσα: Ότι οι Έλληνες είναι ...τεμπέληδες και καλοφαγάδες και οι Γερμανοί είναι κρύοι και εργατικοί ...Δεν μου ταιριάζει εμένα δεν μπορώ να...δεν θέλω μάλλον να σκέφτομαι έτσι.

Χρήστος: Μμμ

Νικολλέτα: Μμμ ναι.

Σπύρος: [Εγώ θεωρώ

Έλσα: [Σκεφτόμα-συγνώμη, σκεφτόμαστε μάλλον...σε κάποιες διαδικασίες έτσι και ίσως μας διευκολύνει κιόλας αλλά...προσπαθώ να το αποφεύγω εγώ προσωπικά.

Νικολλέτα: Μμμ

Χρήστος: Μμ

Σπύρος: Εγώ τώρα...αυτή η ερώτηση ας πούμε...την βλέπω καθαρά σε συνάρτηση με την κατάσταση την εεε...που διανύουμε. Της κρίσης και καλά.

Χρήστος: Ναι ναι

Σπύρος: Γιατί...αυτή η ερώτηση μπορεί κάποιος να πει ας πούμε σαν απάντηση ότι εικόνα μου για τους Έλληνες είναι έφεραν...αυτοί τον διαφωτισμό ξέρω γω σε όλο το κόσμο και όταν εμείς είχαμε πολιτισμό εσείς κρεμόσασταν από τα...από τις μπανανιές και (δεν ακούγεται)

Νικολλέτα: (Γέλιο)

Έλσα: (Γέλιο)

Το απόσπασμα αυτό προέρχεται από την πέμπτη ομάδα και είναι χαρακτηριστικό της αμφιθυμίας και της δυσκολίας που εξέφρασαν οι συμμετέχοντες στην έκκληση της συντονίστριας να καταθέσουν τις προσωπικές τους πεποιθήσεις για τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων. Σε αυτό το σημείο της συζήτησης ενώ ρητά αναφέρθηκαν τα πιο στερεοτυπικά χαρακτηριστικά που είναι ευρέως διαθέσιμα για τους Έλληνες και την ελληνική κοινωνία – αλλά και για άλλους λαούς- αυτά παρουσιάστηκαν ως κοινωνικές αναπαραστάσεις τις οποίες δυνητικά θα μπορούσε να υιοθετήσει κανείς με τον κίνδυνο όμως να πέσει στο σφάλμα της γενίκευσης και της προκατάληψης (Billig et al, 1988). Είναι ενδιαφέρον ότι σε αυτό το σημείο της συζήτησης οι ομιλητές κράτησαν αποστάσεις και από χαρακτηριστικά τα οποία οι ίδιοι είχαν σε άλλο μέρος της συζήτησης αποδώσει στην νεοελληνική κοινωνία (όπως π.χ. *την ευμάρεια και τον ατομικισμό*) και συνδέει με τις γενεσιουργές αιτίες της κρίσης ή είχαν αποδώσει σε άλλους λαούς προκειμένου να θεμελιώσουν την πολιτισμική διαφορά και την έλλειψη κατανόησης μεταξύ αυτών και των Ελλήνων (*οι Έλληνες είναι χαλαροί, ενώ οι Γερμανοί κρύοι κι εργατικοί*). Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι η πεποίθηση πως τα στερεότυπα ενέχουν γενικεύσεις που δεν ταιριάζουν σε σκεπτόμενους ανθρώπους (*Δεν μου ταιριάζει εμένα δεν μπορώ να...δεν θέλω μάλλον να σκέφτομαι έτσι*) εκφράζεται σε ένα πλαίσιο όπου ακούγονται εκφράσεις που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ανοιχτά ρατσιστικές (όπως η αναφορά σε *αυτούς που κρέμονταν από τις μπανανιές, όσο άλλοι ανέπτυσαν και απολάμβαναν πολιτισμό*). Και αυτές οι εκφράσεις όμως διατυπώνονται με προστατευτική ασπίδα το χιούμορ, το απομακρυσμένο *έρεισμα του λόγου* (Goffman, 1981) και τη ρητορική αποστασιοποίηση (*μπορεί κάποιος να πει ας πούμε σαν απάντηση...*).

Μέσα από την χρήση ουσιο-ποητικών χαρακτηριστικών άλλοτε για την απόδοση πολιτικής και κοινωνικής ευθύνης για την δημιουργία της κρίσης στα σχόλια των ομιλητών περί ευμάρειας και ατομισμού της νεοελληνικής κοινωνίας και άλλοτε για την ανάδειξη της πολιτισμικής διαφοράς ως αιτιακού παράγοντα άσκησης συγκεκριμένης ασφυκτικής πολιτικής

από την μεριά της Ευρώπης εις βάρος των Ελλήνων, αναδεικνύεται η ευελιξία που υπάρχει μεταξύ των ρητορικών πόρων και των ρητορικών και ιδεολογικών στόχων με τους οποίους συνδέονται.

Συζήτηση

Στόχος της μελέτης ήταν –υιοθετώντας μια Δια /του Λόγου ψυχολογική προσέγγιση– να εντοπίσει τον τρόπο με τον οποίο οι συμμετέχοντες μιλούν για τα στερεότυπα που αποδίδονται στην ελληνική εθνική ταυτότητα στο πλαίσιο της κρίσης, αλλά και για τους φορείς και τις λειτουργίες των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων.

Η ανάλυση των αποτελεσμάτων έδειξε ότι οι συμμετέχοντες κατασκευάζουν την κρίση ως κρίση ταυτότητας αντλώντας από ιστορικά κατασκευασμένες ιδεολογικές συνιστώσες αλλά και διλήμματα της ελληνικότητας προβαίνοντας σε χωροχρονικές συγκρίσεις. Η κρίση αποτυπώνεται ως πολιτισμική έκπτωση και απομάκρυνση από την πνευματικότητα και τις φιλοσοφικές αρχές του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, ενώ οι νεοέλληνες παρουσιάζονται να μοιράζονται με τους αρχαίους μόνο τον ίδιο γεωγραφικό χώρο. Παράλληλα ωστόσο και συχνά στις ίδιες συζητήσεις τα δεινά της ελληνικής κοινωνίας στο παρόν συνδέονται και με την απώλεια χαρακτηριστικών της ελληνικής ψυχής που αντανακλούν την οριενταλιστική της πλευρά (Bozatzis, 2009) και η οποία φαίνεται να κινδυνεύει από μια επίφαση δυτικισμού. Η ιδέα της απώλειας και της αλλαγής διαλεκτικά εμπεριέχει την ιδέα της κανονικότητας αλλά και της ουσιοποίησης της ταυτότητας. Η αλλαγή νοηματοδοτείται ως παρέκκλιση από την κανονικότητα και ως απώλεια ουσιοποιητικών χαρακτηριστικών της εθνικής ταυτότητας.

Η κατασκευή της ελληνικότητας μέσα από την επιχειρηματολογική γραμμή του γεωγραφικού διαχωρισμού Βορράς-Νότος έρχεται να συμπληρώσει την φυσικοποίηση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας, λειτουργώντας ουσιο-ποιητικά ως προς αυτή. Η ταύτιση φυσικών χαρακτηριστικών με αξιακά-εθνικά, προσδίδουν στα τελευταία την σταθερότητα των πρώτων, την ιδέα ότι υπάρχουν ως φαινόμενα με τον ίδιο αυτονόητο τρόπο που υπάρχουν και τα φυσικά φαινόμενα. Τα γεωγραφικά όρια επιτελούν ένα συμβολικό ρόλο οριοθέτησης και νοηματοδότησης της εθνικής ταυτότητας και διαχωρισμού της από άλλες. Βέβαια, η χρήση του γεωγραφικού χώρου ως επιχείρημα επιτελεί και μια ακόμα λειτουργία αυτή της φυσικοποίησης των συμμαχιών μεταξύ των χωρών.

Συμμαχίες όμως κατασκευάστηκαν στο λόγο των συμμετεχόντων και με όρους κοινωνικής δύναμης και συμφερόντων, αφού η διχοτομία Βορρά-Νότου συμπληρώνεται ή καλύτερα διασταυρώνεται στις συζητήσεις των ομάδων και με τη διχοτομία λαού και κοινωνικών και πολιτικών ελίτ που σύμφωνα με τους συμμετέχοντες δεν μοιράζονται και δεν

προωθούν την ίδια εικόνα για τους Έλληνες και την Ελλάδα. Μέσα από αυτές τις γραμμές επιχειρηματολογίας οι συμμετέχοντες αναγνωρίζουν τη διαδικασία στερεοτυποποίησης ή αλλιώς τη διαδικασία αναπαραγωγής αρνητικών εικόνων ως μια διεργασία αναπαραγωγής του συστήματος αφού η ευθύνη της αναπαραγωγής αποδίδεται σε κέντρα εξουσίας, σε κοινωνικές ελίτ και στα μέσα ενημέρωσης.

Ποιες είναι όμως οι δυνάμει μακροκοινωνικές συνέπειες των παραπάνω λόγων; Ακολουθώντας την ερμηνευτική γραμμή της Θεωρίας Δικαιολόγησης του Συστήματος, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι έχουμε διεργασίες ιδεολογικής αναπαραγωγής του συστήματος μέσα από την υιοθέτηση από τους συμμετέχοντες στερεοτυπικών χαρακτηριστικών της ελληνικής ταυτότητας που εκφράζουν ηγεμονικές ιδεολογικές παραδοχές και κατασκευάζουν μια εύθραυστη νεοελληνική ταυτότητα μέσα από τη σύγκρισή της με την τιμημένη αρχαιότητα. Η λειτουργία των θετικών χαρακτηριστικών που αποδίδονται στη νεοελληνική ταυτότητα (ανθρωπιά, αλληλεγγύη) σε σύγκριση με τους λαούς του Βορρά μπορεί να ειπωθεί υπό το πρίσμα της έννοιας των συμπληρωματικών στερεοτύπων και του Μοντέλου του Περιεχομένου των Στερεοτύπων (Fiske, Cuddy, Glick & Xu, 2002). Μπορούμε δηλαδή να ισχυριστούμε ότι τα χαρακτηριστικά αυτά δεν κάνουν τίποτε άλλο παρά να εφοδιάζουν τους στερεοτυπώντας με μια αίσθηση δικαιοσύνης και ισοκατανομής, την ίδια στιγμή που επισφραγίζουν την ιεραρχία και την ανισότητα. Ακόμη και όταν οι συμμετέχοντες σε ένα μετα-επίπεδο συζητούν για τα στερεότυπα και τις λειτουργίες τους και παίρνουν αποστάσεις από αυτά φαίνεται να κρατούν ζωντανή την ανοχή στην αναπαραγωγή τους μέσα από το λόγο και να δίνουν φωνή ακόμη και με ασπίδα το χιούμορ στα πιο ακραία (αυτό)στερεότυπα.

Ωστόσο από την πλευρά της Δια του Λόγου Ψυχολογίας και της ρητορικής υπάρχουν δύο σημεία –στενά συνδεδεμένα και αλληλοσυμπληρούμενα- τα οποία η Θεωρία Δικαιολόγησης του Συστήματος ή το Μοντέλο Περιεχομένου των στερεοτύπων δε λαμβάνουν υπόψη τους και θα δυσκόλευαν πιθανόν μια ερμηνευτική οπτική σαν αυτή που αναπτύχθηκε παραπάνω. Το πρώτο έχει να κάνει με την επίδραση του ιστορικού αλλά και τοπικού πλαισίου στην κατανόηση των στερεοτύπων και των λειτουργιών τους και το δεύτερο με τη σχέση μεταξύ των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων που δεν μπορεί να ειπωθεί ως στενά συμπληρωματική. Ξεκινώντας λοιπόν από το πρώτο σημείο δεν μπορούμε παρά να υπογραμμίσουμε ότι το κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο στο οποίο διατυπώνονται τα στερεότυπα –αυτό της οικονομική κρίσης- αλλά και το τοπικό πλαίσιο των ομάδων έχει πολύ μεγάλη σημασία για την κατανόηση αυτών που συζητιούνται και των συνεπειών τους. Η στερεοτυπική

διχοτομία Βορρά-Νότου, για παράδειγμα, η οποία είναι ευρύτατα εντοπισμένη τόσο σε σχετικές έρευνες όσο και στο δημόσιο λόγο και στην πολιτική ρητορική έχει χρησιμοποιηθεί σε πολύ διαφορετικά πλαίσια για πολύ διαφορετικούς ρητορικούς και κοινωνικούς στόχους (μεταξύ των οποίων και η κινητοποίηση κοινωνικών ομάδων με στόχο την επίτευξη κοινωνικής αλλαγής). Μάλιστα τα θετικά συμπληρωματικά αυτό-στερεότυπα που συζητήθηκαν παραπάνω (βλ αλληλεγγύη των χωρών του Νότου) με βάση τη θεωρία λειτουργούν προς την κατεύθυνση της νομιμοποίησης και αναπαραγωγής του συστήματος έχουν χρησιμοποιηθεί από *επιτηδευματίες ταυτότητας* ως σύμβολα στην προσπάθεια κινητοποίησης συλλογικής δράσης (Reicher & Hopkins, 2001).

Η χρήση διαφορετικών ρητορικών πόρων προκειμένου για την ανάδειξη διαφορετικών ρητορικών και κοινωνικών στόχων αντανακλά ακριβώς την ευέλικτη σχέση τους. Οι ίδιοι ρητορικοί πόροι μπορεί να χρησιμοποιηθούν για να επιτύχουν ιδεολογικά αντίθετους ρητορικούς στόχους, όπως και οι ίδιοι στόχοι να εξυπηρετηθούν από διαφορετικούς ρητορικούς πόρους. Κάνοντας χρήση του χαρακτηριστικού στον λόγο των ομιλητών παραδείγματος της στερεοτυπικής διχοτομίας Βορράς-Νότος, αυτός χρησιμοποιείται άλλες φορές για την απόδοση πολιτικής και κοινωνικής ευθύνης στην Ελλάδα και στους Έλληνες για την κρίση ενώ σε άλλα σημεία χρησιμοποιείται για την δικαιολόγηση και ερμηνεία της άσκησης πολιτικής, ιδεολογικής και οικονομικής εξουσίας από μεριάς των χωρών της Βόρειας Ευρώπης.

Η αναγνώριση του πλαισίου εκφοράς του λόγου ως καθοριστικού για το περιεχόμενο αλλά και για τις λειτουργίες των στερεοτύπων ενέχει μια πολύ διαφορετική ερμηνευτική προσέγγιση των διομαδικών σχέσεων και αναπαραστάσεων από αυτή της Θεωρίας Δικαιολόγησης του Συστήματος. Όπως παρατηρούν και άλλοι μελετητές, η Θεωρία Δικαιολόγησης του Συστήματος ισχυροποιεί την κοινωνική ανισότητα την οποία καταδεικνύει, με την αποπλαισίωση και αναγωγή της σε φυσιολογικό ανθρώπινο και παγκόσμιο κίνητρο και με το να παραγνωρίζει ότι *“το κοινωνικό στάτους είναι χωροχρονικό αποτέλεσμα κοινωνικών συγκρίσεων και όχι προϋπόθεση της κοινωνικής σύγκρισης”* (Ιατρίδης & Βασιλείου, 2010, σελ. 529). Αντίθετα, η αναγνώριση της ιστορικότητας των κοινωνικών σχέσεων, αλλά και η αναγνώριση της ιστορικότητας των λόγων σε συνδυασμό με την ενεργητική κατασκευή των στερεοτυπικών αναπαραστάσεων για μικροκοινωνικούς και μακροκοινωνικούς σκοπούς, αφήνει ανοιχτή όχι μόνο την δυνατότητα νομιμοποίησης της υφιστάμενης ανισότητας, αλλά και κριτικής τοποθέτησης απέναντί της και πιθανής ανατροπής της.

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Ε. (1997). Η συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας στο ελληνικό σχολείο: “εμείς” και οι “άλλοι”. Στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγωνά (Επιμ. Εκδ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση* (σελ. 27-45). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αβδελά, Ε. (1997). Χρόνος, ιστορία και εθνική ταυτότητα στο ελληνικό σχολείο. Στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγωνά (Επιμ. Εκδ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση* (σελ. 49-71). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Augoustinos, M., & Rosewarne, L. D. (2001). Stereotype knowledge and prejudice in children. *British Journal of Developmental Psychology, 19*, 143-156.
- Billig, M. (1987). *Arguing and thinking: A rhetorical approach to social psychology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Billig, M. (1991). *Ideology and Opinions*. London: Sage.
- Billig, M. (1996). *Arguing and Thinking*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Billig, M., Condor S., Edwards D., Gane M., Middleton J. D., & Radley R. A. (1988). *"Ideological Dilemmas: A social psychology of everyday thinking,"* London: Sage.
- Bozatzis, N. (2009). Occidentalism and accountability: constructing culture and cultural difference in majority Greek talk about the minority in Western Thrace. *Discourse and Society, 20*(4), 431-453.
- Condor, S. (2006). Public Prejudice as Collaborative Accomplishment: Towards a Dialogic Social Psychology of Racism. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 16*, 1-18.
- Condor, S., Figgou, L., Abell, J., Gibson, S., & Stevenson, C. (2006). ‘They're not racist ...’ Prejudice denial, mitigation and suppression in dialogue. *British Journal of Social Psychology, 45*(3), 441-462.
- Condor, S., Tileaga, C., & Billig, M. (2013). Political rhetoric. In Huddy, L., Sears, D.O. & Levy, J.S. (Eds.), *Oxford Handbook of Political Psychology* (pp. 262-297). Oxford: Oxford University Press.
- Cuddy, C. J. A., Fiske, T. S., & Glick, P. (2008). Warmth and Competence as Universal Dimensions of Social Perception: The Stereotype Content Model and the BIAS Map. *Advances in Experimental Social Psychology, 40*, 62-137.
- Edwards, D. (1991). Categories are for talking. *Theory and Psychology, 1*(4), 515-542.

- Ellemers, N., Spears, R., & Doosje, B. (2002). Self and Social Identity. *Annual Review of Psychology*, 53, 161-186.
- Devine, G. P. (1989). Stereotypes and Prejudice: Their automatic and controlled components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 56(1), 5-18.
- Dumont, K & Louw, J. (2009). A citation analysis of Henri Tajfel's work on intergroup relations. *International Journal of Psychology*, 44(1), 46-59.
- Figgou, E. (2002). *Social psychological and lay understandings of prejudice, racism and discrimination: An exploration of their dilemmatic aspects.*(Unpublished PhD thesis), Lancaster University, Lancaster, UK.
- Figgou, L. & Condor, S. (2006). Irrational categorization, natural intolerance and reasonable discrimination: Lay representations of prejudice and racism. *British Journal of Social Psychology*, 45(2), 219-243.
- Figgou, L. (2012). Essentialism, historical construction, and social influence: Representations of Pomakness in majority talk in Western Thrace (Greece). *British Journal of Social Psychology*, 52(4), 686-702.
- Fiske, T. S. (2000). Stereotyping, prejudice, and discrimination at the seam between the centuries: evolution, culture, mind, and brain. *European Journal of Social Psychology*, 30, 299-322.
- Fiske, T. S., Cuddy, C. J. A., Glick, P., & Xu, J. (2002). A Model of (Often Mixed) Stereotype Content: Competence and Warmth Respectively Follow From Perceived Status and Competition. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82(6), 878-902.
- Φραγκουδάκη, Α. (1997). Οι πολιτικές συνέπειες της ανιστορικής παρουσίας του ελληνικού έθνους. Στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγωνά (Επιμ. Εκδ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση* (σελ. 143-198). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Glick, P. & Fiske, S. T. (2001). An ambivalent alliance: Hostile and benevolent sexism as complementary justification for gender inequality. *American Psychologist*, 56, 109-118.
- Goffman, E. (1981). *Forms of talk (Conduct and Communication)*. University of Pennsylvania Press.
- Hall, S. (1992). The West and the Rest: Discourse and Power. In S. Hall & B. Gieben (Eds.), *Formations of Modernity* (pp. 275-320). Cambridge: Polity Press.
- Hamilton, D. L. & Gifford, R. K. (1976). Illusory correlation in interpersonal perception: A cognitive basis of stereotypic judgments. *Journal of Experimental Social Psychology*, 12, 392-407.

- Hennes, P. E., Nam, H., Stern, C., & Jost, T. J. (2012). Not All Ideologies are Created Equal: Epistemic, Existential, and Relational Needs Predict System-Justifying Attitudes. *Social Cognition, 30*(6), 669-688.
- Herzfeld, M. (1998). *Η Ανθρωπολογία μέσα από τον Καθρέφτη: Κριτική εθνογραφία της Ελλάδας και της Ευρώπης*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hilton, D. J., Erb, H. P., McDermott, M., & Molian, D. J. (1996). Social representations of history and attitudes to European unification in Britain, France and Germany. In G. M. Breakwell & E. Lyons (Eds.), *Changing European identities: Social psychological analyses of social change. International series in social psychology* (pp. 275-295). Woburn, MA, US: Butterworth-Heinemann.
- Hobsbawm, E. J., & Ranger, T. (2004). *Η Επινόηση της παράδοσης*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Hogg, M. A. (2001). A social identity theory of leadership. *Personality and Social Psychology Review, 5*, 184-200.
- Hogg, M. A. & Reid, A. S. (2006). Social Identity, Self-Categorization and the Communication of Group Norms. *Communication Theory, 16*, 7-30.
- Hogg, M. A. & Terry, J. D. (2000). Social Identity and Self-Categorization Processes in Organizational Contexts. *The Academy of Management Review, 25*(1), 121-140.
- Hornsey, J. M. (2008). Social Identity Theory and Self-Categorization Theory: A Historical Review. *Social and Personality Psychology Compass, 2*(1), 204-222.
- Huddy, L. (2001). From Social to Political Identity: A Critical Examination of Social Identity Theory. *International Society of Political Psychology, 22*(1), 127-156.
- Ιατρίδης, Τ. & Κωνσταντίνου, Κ. (2010). Νομιμοποίηση του συστήματος και ψυχολογική ανάγκη: Μια σχέση αμφίβολης νομιμότητας. Στο Σ. Παπαστάμου, Γ. Προδρομίτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ. Εκδ.), *Κοινωνική σκέψη, νόηση και συμπεριφορά* (σελ. 523-549). Αθήνα: Πεδίο.
- Jessop, B. (2013). A cultural political economy of crisis construals in the North Atlantic financial crisis. In: M. Wengeler & A. Ziem (Eds.) *Sprachliche Konstruktionen von Krisen: Interdisziplinäre Perspektiven auf ein fortwährend aktuelles Phänomen* [Linguistic constructions of crisis: interdisciplinary perspectives on a continuously topical phenomenon] (pp. 31-52). Bremen: Ute Hampen.
- Jost, T. J., & Banaji, R. M. (1994). The role of Stereotyping in System-Justification and the Production of False Consciousness. *British Journal of Social Psychology, 33*(1), 1-27.

- Jost, T. J., & Hunyady, O. (2002). The Psychology of system Justification and the Palliative Function of Ideology. *European Review of Social Psychology, 13*(1), 111-153.
- Jost, T. J., & Hunyady, O. (2005). Antecedents and Consequences of System-Justifying Ideologies. *Current Directions in Psychological Science, 14*(5), 260-265.
- Jost, T. J., Kivetz, Y., & Rubini, M., Guermandi, G., & Mosso, C. (2005). System-Justifying Emotions of Complementary Regional and Ethnic Stereotypes: Cross-National Evidence. *Social Justice Research, 18*(3), 305-333.
- Jost, T. J., Ledgerwood, A., & Hardin, D. C. (2007). Shared Reality, System Justification, and the Relational Basis of Ideological Beliefs. *Social Personality psychology Compass, 2*(1), 171-186.
- Jost J. T. & Major, B. (2001). *The psychology of legitimacy: Emerging perspectives on ideology, justice and intergroup relations*. New York: Cambridge University Press.
- Jost, T. J., Pietrzak, J., Liviatan, I., Mandisodza, N. A., & Napier, L. J. (2008). System Justification as Conscious and Unconscious Goal Pursuit. In J. Y. Shah & W. L. Gardner (Eds.), *Handbook of Motivation Science* (pp. 591-605). New York: The Guilford Press.
- Κάκκου, Π. Μ., & Χρυσόχόου, Ξ. (2010). Η Κοινωνική Ανισότητα ως Ουσια-στική Διαφορά των Κοινωνικών Κατηγοριών: Μια Συμβολή στη Μελέτη της Ουσιοποίησης. Στο Σ. Παπαστάμου, Γ. Προδρομίτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ. Εκδ.), *Κοινωνική σκέψη, νόηση και συμπεριφορά. 29 Έλληνες κοινωνικοί ψυχολόγοι ανα-κρίνουν την επιστήμη τους* (σελ. 551-580). Αθήνα: Πεδίο.
- Kay, C. A., Jost, T. J., Mandisodza, N. A., Sherman, J. S., Petrocelli, V. J., & Johnson, L. A. (2007). Panglossian Ideology in the Service of System Justification: How Complementary Stereotypes Help Us to Rationalize Inequality. *Advances in Experimental Social Psychology, 39*, 305-358.
- Κουζέλης, Γ. (1997). Ο λόγος και τα υποκείμενα του έθνους: μια κοινωνιολογική προσέγγιση. Στο Α. Φραγκουδάκη & Θ. Δραγώνα (Επιμ. Εκδ.), *Τι είν' η πατρίδα μας; Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση* (σελ. 106-142). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Liu, J. H., Wilson, M. S., McClure, J., & Higgins, T. R. (1999). Social Identity and the Perception of History: Cultural Representations of Aotearoa/New Zealand. *European Journal of Social Psychology, 20*, 1021-1047.
- Macrae, N. C. & Bodenhausen, V. G. (2001). Social cognition: Categorical person perception. *British Journal of Psychology, 92*, 239-255.

- Macrae, C. N., Bodenhausen, G. V., Milne, A. B., Thorn, J. M. T., & Castelli, L. (1997). On the Activation of Social Stereotypes: The Moderating Role of Processing Objectives. *Journal of Experimental Social Psychology*, 33, 471-489.
- Macrae, C. N., Milne, A. B., & Bodenhausen, G. V. (1994a). Stereotypes as energy-saving devices: A peek inside the cognitive toolbox. *Journal of Personality and Social Psychology*, 66, 37-47.
- Maesse, J. (2013). 'Krisenmanagement': Eine neue Form des ökonomischen Regierens? [Crisis management: A new form of economic governance]. In: M. Wengeler & A. Ziem (Eds.) *Sprachliche Konstruktionen von Krisen: Interdisziplinär Perspektiven auf ein fortwährend aktuelles Phänomen* [Linguistic constructions of crisis: interdisciplinary perspectives on a continuously topical phenomenon] (pp. 85-110). Bremen: Ute Hampen.
- Μποζατζής, Ν. (2010). Αναδεικνύοντας διεργασίες ιδεολογικής αναπαραγωγής: Ψευδής συνείδηση και ιδεολογικά διλήμματα. Στο Σ. Παπαστάμου, Γ. Προδρομίτης & Β. Παυλόπουλος (Επιμ. Εκδ.), *Κοινωνική σκέψη, νόηση και συμπεριφορά* (σελ. 675-708). Αθήνα: Πεδίο.
- Potter, J. & Edwards, D. (2003). Sociolinguistics, Cognitivism and Discursive Psychology. *International Journal of English Studies*, 3(1), 93-109.
- Potter, J. & Wetherell, M. (1987). *Discourse and Psychology: Beyond Attitudes and Behaviour*. London: Sage Publications.
- Potter, J. & Wetherell, M. (2009). *Λόγος και Κοινωνική Ψυχολογία. Πέρα από τις στάσεις και την συμπεριφορά*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Rudman, L. A. (2005). Rejection of women? Beyond prejudice and antipathy. In J. F. Dovidio, P. Glick & L. A. Rudman (Eds.), *On the nature of prejudice: Fifty years after Allport* (pp. 106-120). Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Reicher, S. & Hopkins, N. (2001). *Self and Nation: Categorization, Contestation and Mobilization*. London: Sage.
- Rutland, A., & Brown, R. (2001). Stereotypes as justifications for prior intergroup discrimination: Studies of Scottish national stereotyping. *European Journal of Social Psychology*, 31, 127-141.
- Speer, A. S. & Potter, J. (2002). From Performatives to Practices: Judith Butler, discursive psychology and the management of heterosexual talk. In P. MacIlvenny (Ed.), *Talking Gender and Sexuality* (pp. 151-180). Philadelphia, USA: John Benjamins Publishing Company.

- Stets, E. J. & Burke, J. P. (2000). Identity Theory and Social Identity Theory. *Social Psychology Quarterly*, 63(3), 224-237.
- Σρατουδάκη, Χ. (2010). *Όψεις της εθνικής ταυτότητας: Η περίπτωση των εκπαιδευτικών των διαπολιτισμικών σχολείων της Αττικής*. Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Tajfel, H. (1981). *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tajfel, H. & Turner, J. (1986). The social Identity theory of intergroup behaviour. In S. Worchel and W.G. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7-24). Chicago: Nelson Mall.
- Tileaga, C. (2006). Representing the 'Other': A Discursive Analysis of Prejudice and Moral Exclusion in Talk about Romanies. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 16, 19-41.
- VanDijk, T. A. (2000). New (s) racism: A discourse analytical approach. In Simon Cottle (Ed.), *Ethnic Minorities and the Media* (pp. 33-49). Milton Keynes, UK: Open University Press, 2000.
- Verkuuyten, M. (2003). Discourses about ethnic group (de-) essentialism: Oppressive and progressive aspects. *British Journal of Social Psychology*, 42(3), 371-391.
- Wetherell, M. (1996). Ομαδική σύγκρουση και η κοινωνική ψυχολογία του ρατσισμού. Στο M. Wetherell (Επιμ. Εκδ.), *Ταυτότητες, ομάδες και κοινωνικά ζητήματα* (σελ. 254-330). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Wetherell, M. (1998). Positioning and Interpretative Repertoires: Conversation Analysis and Post-Structuralism in Dialogue. *Discourse Society*, 9(3), 387-412.
- Wetherell, M. (2007). A step too far: Discursive psychology, linguistic ethnography and questions of identity. *Journal of Sociolinguistics*, 11(5), 661-681.
- Wodak, R. & Angouri, J. (2014). From *Grexit* to *Grecovery*: Euro/crisis discourses. *Discourse & Society*, 25(4), 417-423.